

dr hab. Sławomir Rzepka
Katedra Archeologii Egiptu i Nubii
Wydział Archeologii
Uniwersytet Warszawski

Recenzja rozprawy doktorskiej zatytułowanej:

Kształtowanie przestrzeni osadniczej w starożytnym Egipcie
od okresu protodynastycznego do początku Średniego Państwa

przygotowanej przez mgr Natalię Małecką-Drozd
pod kierunkiem prof. dr hab. Joachima Śliwy

Recenzowana dysertacja to bardzo obszerne (888 stron) opracowanie, którego celem jest – jak zapowiada we wstępie Autorka – „uporządkowanie danych na temat struktury przestrzennej starożytnych egipskich osad oraz służących im cmentarzysk, poprzez połączenie wyników dotychczasowych prac archeologicznych z najnowszymi danymi na temat środowiska naturalnego, wynikami studiów na temat starożytnych toponimów oraz administracji terytorialnej” (str. 5). Już we wstępie Autorka deklaruje też, że „ostatecznie, możliwe było omówienie głównych cech egipskiej sieci osadniczej, kierunków jej ewolucji oraz stojących za nią przyczyn” (str. 5).

Tekst zasadniczy dysertacji podzielony został na 9 rozdziałów.

W rozdziale 1 (WSTĘP, str. 5-18) Autorka przedstawia cel i zakres pracy, omawia metodykę i stan badań. Przekonująco uzasadniania tu wybrany zakres chronologiczny swojego opracowania: od okresu protodynastycznego po czasy 11 dynastii. Granica dolna jest dość oczywista: okres protodynastyczny to czasy formowania się państwa i cywilizacji faraonńskiej. Granica górna może robić wrażenie wybranej arbitralnie, ale zatrzymanie się na 11 dynastii

mas sens wobec tego, że 12 dynastia to czasy intensywnej „kolonizacji wewnętrznej”, która zapewne znacząco zmieniła sieć osadniczą.

W rozdziale 2. (ZASIĘG I CHARAKTERYSTYKA EGIPSKIJ PRZESTRZENI OSADNICZEJ, str. 19-76) Autorka obszernie omawia paleośrodowiskowe, ekonomiczne i kulturowe uwarunkowania, wpływające na kształt sieci osadniczej. Kluczowym czynnikiem były przesunięcia koryta (czy raczej koryt) Nilu, które zwłaszcza we wczesnych okresach następowały często i dość dynamicznie. Na kształt przestrzeni osadniczej na pewno wpływał też potencjał ekonomiczny poszczególnych rejonów doliny Nilu i Delt: możliwości rozwoju rolnictwa, hodowli, dostęp do surowców mineralnych, bliskość szlaków handlowych.

W rozdziale 3 (PRZESTRZEŃ OSADNICZA W ŹRÓDŁACH EGIPSKICH, str. 77-123) Autorka omawia kwestię powstania i ewolucji systemu nomów oraz problemów związanych z ustaleniem granic poszczególnych prowincji, szczególnie na terenie Delt. Omówione tu zostały także mniejsze od nomów jednostki administracji terytorialnej: domeny królewskie, *pr*, *ḥwt*, i *swnw*. Autorka w tym rozdziale przeprowadza też przegląd terminów, jakich sami starożytni Egipcjanie używali na określenie różnych (?) typów osad: *niwt*, *niwt m3wt*, *wnt*, *whyt*. W osobnym podrozdziale zostały też przedstawione egipskie terminy używane do określania pól, pastwisk, bagien, nieużytków.

W rozdziale 4 (METODY OKREŚLANIA PRZESTRZENI OSADNICZEJ, str. 124-243) Autorka zajmuje się granicami osad. Zwykle wynikały one z naturalnych cech terenu, na którym istniały osady, lokowane na wyspach, gezirach, levees albo na skraju pustyni. Część osad miała też granice architektoniczne, tj. mury miejskie.

W rozdziale 5 (CHARAKTER UKŁADÓW PRZESTRZENNYCH, str. 243-297) Autorka zajmuje się „urbanistyką” egipskich osad, ich podziałami na różne „strefy miejskie”, orientacją zabudowy i planami miast. W tej ostatniej kwestii Autorka stwierdza, że „cechą charakterystyczną egipskiej urbanistyki w tym okresie były, obok policentryzmu, organiczne układy przestrzenne”, „zabudowa aglutynacyjna” (str. 295). Sporadycznie występują plany ortogonalne, częściej można dostrzec osiowość założeń, wynikającą z lokalizacji wzdłuż cieków wodnych.

W rozdziale 6 (CHARAKTERYSTYKA ZABUDOWY MIEJSKIEJ, str. 297-389) Autorka obszernie opisuje stanowiska, na których potwierdzone są pewne charakterystyczne typy założeń architektonicznych: świątynie, budowle administracji publicznej oraz zabudowa gospodarcza i przemysłowa. Ścisłe są tu powiązania z rozdziałem poprzednim – ww. typy budowli pozwalają na wydzielenie odmiennych funkcjonalnie „stref miejskich” w poszczególnych osadach.

Rozdział 7 (RELACJA MIĘDZY OSADĄ A CMENTARZYSKIEM, str. 390-464) pokazuje, że powszechna opinia o tym, że charakterystyczne dla cywilizacji egipskiej jest umieszczanie grobów poza terenem osady, na wyraźnie odseparowanych cmentarzach, wymaga co najmniej zniuansowania. Autorka przytacza szereg przykładów cmentarzysk zlokalizowanych w obrębie osad, choć nieraz zapewne to wrażenie mieszenia się „świata żywych” ze „światem umarłych” wynika z problemów z rozdzieleniem faz użytkowania danego terenu podczas eksploracji archeologicznej.

W rozdziale 8 (EWOLUCJA SIECI OSADNICZEJ W EGIPCIE OD OKRESU PROTODYNASTYCZNEGO DO POCZĄTKU ŚREDNIEGO PAŃSTWA, str. 465-490) Autorka podejmuje próbę uchwycenia zmian w gęstości sieci osadniczej w ciągu ponad 1000 lat. Zauważyć da się, zdaniem Autorki, wyraźny trend: zagęszczanie sieci osadniczej w trakcie Starego Państwa i jej ponowne rozrzedzanie w I Okresie Przejściowym. Przyczyn tej ewolucji Autorka dopatruje się przede wszystkim w zmiennych warunkach środowiskowych (bardziej dynamicznych wtedy, niż w późniejszych epokach) i powiązaniem z nimi potencjałem ekonomicznym poszczególnych regionów. Czynnikiem istotnym był też zapewne rozwój administracji lokalnej w trakcie Starego Państwa.

Rozdział 9 (PODSUMOWANIE. KSZTAŁT OSAD NA PRZESTRZENI III TYSIĄCLECIA P.N.E., str. 491-505) to krótkie *resume* tematów omówionych w rozdziałach 2, 4, 5, 6 i 7.

Pracę uzupełnia obszerna bibliografia (str. 506-624). Zabrane w niej pozycje świadczą o dobrej orientacji Autorki w badanej tematyce i śledzeniu przez nią najnowszych publikacji z tego zakresu.

Jak Autorka deklarowała we wstępie do dysertacji: „Podstawą wszystkich prac i analiz wykonanych w zasadniczej części pracy było stworzenie wyczerpującego Inwentarza

stanowisk” (str. 7). Znajduje się on na stronach 624-707, ujęty w formie tabelarycznej. Odnotowane w nim zostały 243 stanowiska. Ta liczba robi wrażenie, jednak, jak zauważa Autorka: „Wśród wszystkich zanotowanych w ramach Inwentarza osad, jedynie na 41 rozpoznano faktyczne pozostałości architektoniczne o różnej skali i gęstości zabudowy. Biorąc pod uwagę powyższe, należy mieć świadomość jak bardzo szczątkowa pozostaje nasza wiedza na temat faktycznego kształtu i charakteru osad egipskich w końcu IV i w III tysiącleciu p.n.e.” (str. 491)

„Inwentarz” podzielony został na 3 chronologiczne części (Okres proto- i wczesnodynastyczny, Stare Państwo, I Okres Przejściowy). W obrębie każdej części zastosowano klarowny układ topograficzny. Informacje podane w tabelach są bardzo lakoniczne, obejmują: nazwę stanowiska (współczesną i starożytną), region, nom, lokalizację, cmentarzysko, źródła i bibliografię.

Integralną częścią inwentarza są mapy (str. 707-726).

Dysertacja obejmuje też bardzo bogaty materiał ilustracyjny: 291 figur (str. 727-888).

Generalnie dysertacja zasługuje na bardzo wysoką ocenę: dowodzi głębokiej znajomości przez Autorkę omawianej tematyki. Autorka może zbyt ostrożnie i zbyt skromnie formułuje cele pracy („uporządkowanie danych”...), jednak jej bardzo wszechstronne analizy, łączące dane paleośrodowiskowe z archeologicznymi, dają interesujące i ważne rezultaty. Recenzent ma nadzieję, że praca szybko zostanie przetłumaczona na język kongresowy i opublikowana.

Przy ogólnej bardzo wysokiej ocenie dysertacji, pewne jej elementy mogą jednak budzić zastrzeżenia.

Jakość map na str. 707-726. Powinny być one integralną częścią „inwentarza” stanowisk i ułatwiać korzystanie z niego. Tę funkcję jednak słabo spełniają, bo są tylko zbiorem punktów naniesionych na konturową mapę współczesnego Egiptu. Autorka na str. 9 stwierdza „Ze względu na słabą jakość materiałów ilustrujących rekonstrukcję środowiska naturalnego Egiptu w omawianym okresie, utrudniające ich poprawną georeferencję zarówno dla całego obszaru Egiptu, jak i poszczególnych regionów, mapy zostały narysowane z uwzględnieniem przebiegu współczesnej linii brzegowej oraz koryt głównych rzek”. Jednak dla zrozumienia dystrybucji stanowisk osadniczych lepiej było je umieścić na nawet nieprecyzyjnych mapach paleośrodowiskowych, niż zawiesić je w całkowitej próżni.

Informacje na temat stanowisk podane w inwentarzu, i tak bardzo ubogie, na mapach zostały jeszcze bardziej zredukowane. Na mapach każde stanowisko to tylko kropka opatrzona numerem. Nie widać, które stanowiska założone zostały na levees, a które na gezirach albo wyspach. W inwentarzu każde stanowisko przypisane jest do jakiegoś nomu – na mapach granice nomów nie są zaznaczone. Oczywiście przebieg granic nomów, zwłaszcza w Delcie, budzi kontrowersje. Jednak Autorka na str. 93 pisze: „Najlepszą ilustracją dla podziału administracyjnego Deltę Nilu w końcu Starego Państwa pozostaje póki co ta wykonana przez Bietaka (1975)” – wobec tego powinna użyć tej rekonstrukcji także na swoich mapach. Ułatwiłoby to czytelnikowi śledzenie argumentacji nt. wpływu rozwoju administracji lokalnej na kształt sieci osadniczej.

Brak hierarchii osad zebranych w inwentarzu.

Autorka unika klasyfikowania zebranych w inwentarzu osad według kryterium ich „ważności”. Jest to, oczywiście, zadanie bardzo trudne. Na str. 243-244 Autorka pisze „Elementem, który ostatecznie nie został wzięty pod uwagę jako osobny temat do analizy, jest ogólny kształt i wielkość egipskich osad. W większości przypadków nie ma możliwości wiarygodnej oceny obu elementów, głównie ze względu na stan zachowania stanowisk oraz późniejsze zaburzenia ich układu.” Jednak unikając przypisywania zróżnicowanych rang poszczególnym osadom nie zrekonstruujemy sieci osadniczej – uzyskamy tylko zespoły kropek na mapie... Autorka we wstępie (str. 18) deklaruje, że „Dokonana przez [Nadine Moeller] typologia egipskich osad, obejmująca takie kategorie jak: stolica państwa, stolice prowincji, fundacje państwowe o układzie planowanym, stanowiska produkcyjne oraz specjalnego przeznaczenia, a także osady wiejskie/wsie, stała się głównym punktem odniesienia dla niniejszej rozprawy.” Ta typologia (z proponowanymi przez Autorkę korektami) nie znalazła żadnego odzwierciedlenia w inwentarzu i na mapach. Nie zostały tam wyróżnione chociażby obszernie opisywane w rozdziale 6 stanowiska ze świątyniami, budynkami administracyjnymi czy zabudową gospodarczą i przemysłową.

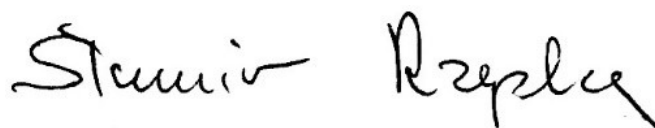
Brakuje w pracy spisu ilustracji. Ułatwieniem w korzystaniu z tak obszernej dysertacji byłyby indeksy – przede wszystkim indeks toponimów.

Wskazana byłaby jeszcze redakcja techniczna: są błędy w nazwiskach niektórych autorów (np. Bussmann, Neuffer), a także inne drobne błędy i literówki.

Podsumowując: w opinii recenzenta praca prezentuje bardzo wysoki poziom merytoryczny, formalny i językowy. Jasno dowodzi badawczej dojrzałości i rzetelności Autorki.

Stwierdzam, że recenzowana rozprawa doktorska Natalii Małeckiej-Drozd spełnia warunki określone w art. 13.1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. nr 65 poz. 595 z późn. zmianami) i wnioskuję o dopuszczenie mgr Natalii Małeckiej-Drozd do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Ismailija, 22.10.2023

A handwritten signature in black ink, reading "Stawis Rzepka". The signature is written in a cursive, flowing style.